

VZHODNOSLOVANIZACIJA HRVAŠKIH
GLAGOLSKIH LITURGIČNIH TEKSTOV
V 17. IN 18. STOLETJU
IN OBLIKOVANJE ZNAČILNIH GRAFIČNIH SISTEMOV
LEVAKOVIČEVIH IZDAJ MISALA IN BREVIRJA

Vanda BABIČ, LJUBLJANA

1. UVOD

Že iz samega naslova članka lahko razberemo glavne značilnosti tega posebnega (in zanimivega) obdobja hrvaške kulturne in jezikovne zgodovine, ki pa začuda ni bilo deležno natančnejših raziskav, čeprav je pomembno vplivalo na nadaljnje glagolsko ustvarjanje na Hrvaškem.

Vzhodnoslovanizacija¹ se je, prvič, pojavila samo v cerkvenih besedilih, natančneje v glavnih liturgičnih knjigah – v misalih in brevirjih (ter v nekaterih poskusnih in spremnih delih), nikoli pa ni prodrla v jezik posvetne literature.

Druga značilnost tega jezikovnega pojava je njegova vezanost na določen tip pisave – glagolico, ki je vzhodnoslovanizacijo že v osnovi povezal z glagolsko liturgijo in z glagolskim jezikovnim miljejem in jo ločil od latinskega cerkvenega obredja na večjem delu hrvaškega ozemlja. Zoženost rabe vzhodnoslo-

¹ Poimenovanje *rusifikacija/ruska (ruskoslovska) redakcija* cerkvene slovanščine in *rusinska/rutenska/ukrajinska redakcija* ni primerno. Jezikovna osnova v tekstih je namreč cerkvenoslovska z značilnimi vzhodnoslovsškimi fonetičnimi in morfološkimi posebnostmi. Grafično in pravopisno spomeniki temeljijo na pravopisnih normah slovnice, ki so sicer nastale na področju današnje Ukrajine, vendar so to slovnice cerkvenoslovsškega jezika z vzhodnoslovsškimi fonetičnimi značilnostmi in ne slovnice t.i. *proste move*, ki je bila v tistem času protiutež cerkvenoslovsškemu jeziku v Ukrajini (Uspenski, 261). V tekstih tako ni značilnih elementov ukrajinskega ali ruskega jezika (razen nekaterih izjem). Povsem nedopustno pa je uporabljanje izraza »ruski« za pripadnike Slovanov na celotnem ozemlju vzhodnih Slovanov.

vaniziranih tekstov v okviru same sakralne literature je pogojevala še tretjo – geografsko omejitev vzhodnoslovanskega vpliva na škofije in nadškofije z glagolsko liturgijo, predvsem v Hrvaškem primorju, Istri in v delu Dalmacije.

Pri določevanju vpliva vzhodnoslovaniziranih izdaj in celotnega vzhodnoslovanizacijskega gibanja pri oblikovanju hrvaškega knjižnega jezika je poleg zgoraj zapisanih dejstev pomembna tudi časovna »zakasnelost« tega pojava. Do vzhodnoslovanizacije hrvaških glagolskih tekstov je namreč prišlo v sredini 17. stoletja, ko se je pri Hrvatih že razvila književnost (v latinici) na osnovi hrvaškega ljudskega jezika in vzhodnoslovanski jezikovni elementi niso mogli več vplivati na oblikovanje hrvaškega knjižnega jezika. Vendar so izdaje vzhodnoslovaniziranih liturgičnih knjig dramatično posegle v hrvaško glagolsko ustvarjanje. Glagoljaši izdaj, natisnjenih v tujem jeziku in v glagolici, ki so jo izdajatelji misalov in brevirjev uskladili s cirilskim črkopisom (prilagojenim grškemu alfabetu), niso mogli uporabljati. Zato so se vedno pogosteje zatekali k tekstom, natisnjenim v razumljivem hrvaškem jeziku in latinici, k t.i. *ščavetu* – *schiavetto* (Ježić, 31) in vodilno vlogo je na vseh jezikovnih področjih dokončno prevzela latinica. Marko Japundžić je obdobje vzhodnoslovanizacije označil kot *una triste pagina nella storia del glagolismo croato* (navedeno iz: Hamm II, 219), saj so vzhodnoslovanizirane izdaje liturgičnih tekstov pospešile zaton hrvaškega glagolizma. Vzhodnoslovanizacija je glagolico dokončno potisnila iz javnega in kulturnega življenja Hrvatov in težišče prenesla na latinico. Na srečo je hrvaška glagolska književnost že v 15. in 16. stoletju izpolnila svojo nacionalno misijo in ustvarila osnove, na katerih se je naprej razvijala književnost v latinici (Hamm II, 218–219).

1. 1. PREOBLIKOVANJE GLAGOLSKEGA ČRKOPISA IN POSNEMANJE PRAVOPISNE NORME VZHODNOSLOVANSKIH SLOVNIC CERKVENOSLOVANSKEGA JEZIKA

Vzhodnoslovanizacija hrvaških glagolskih tekstov ni bila »živ« jezikovni pojav: ni nastala na osnovi želja ali prestižnosti nekega jezika nad drugim med samimi govorniki slednjega, niti ni bila povezana s širšim kulturnoprosvetnim in jezikovnim delovanjem vzhodnoslovanskih učiteljev na hrvaškem ozemlju. Bila je plod tuje in umetne (tudi politične) dejavnosti cerkvenih vrhov v Rimu in nekaterih hrvaških zagovornikov čistega in enotnega cerkvenoslovanskega jezika za vse Slovane. Vzhodnoslovanizacija hrvaških cerkvenih tekstov tudi ni nastala kot posledica prodora posameznih elementov tedanjih vzhodnoslovan-

skih jezikov v hrvaški jezik, ampak se je osredotočila predvsem na preoblikovanje jezika po sprejetih pravopisnih in slovničnih normah vzhodnoslovanskih slovnice cerkvenoslovanskega jezika. Zato sta osnovo za primerjavo in razmejitve grafičnih in jezikovnih pojavov v vzhodnoslovaniziranih spomenikih tvorili osrednji slovnici cerkvenoslovanskega jezika vzhodnoslovanske redakcije.

Slovnica Lavrentija Zizanija z naslovom ГРАММАТИКА СЛОВЕНСКА je eden prvih originalnih vzhodnoslovanskih gramatičnih učbenikov in prvi poskus sistematizacije cerkvenoslovanskega jezika (Nimčuk I, 3). Natisnjena je v Vilnu 1596. leta in vsebuje *pravopis* (‘ΟΡΘΟΓΡΑΨΙΑ), *prozodijo* (ΠΡΟΣΩ ΔΙΑ) in *oblikoslovje* (ΕΤΥΜΟΛΟ ΓΙΑ), kratak opis metrike in razlago očenaša (skladnje nima). Napisana je v cerkveni slovanščini, razen nekaterih razlag v stari ukrajinsščini (*prosti movi*). Zgradba, definicije in slovnične kategorije so podobne kot v drugih slovnica klasičnih jezikov. Pomembno je, da je Zizanij pri sklanjatvah ločil orodnik kot poseben sklon – *творителный падеж*; ob dajalniku pa navedel običajno dve obliki: dativno in lokativno (Derganc II, 71–72).

ГРАММАТИКИ СЛАВѢНСКІА ПРЪВІЛНОЕ СЪНТАГМА, avtorja Meletija Smotrickega, sodi med najpomembnejše stvaritve »starega« slovenskega jezikoslovja (Nimčuk II, 22). Nastala je 1619. leta v Jevju pri Vilnu v času drugega južnoslovanskega vpliva s pravopisom, preoblikovanim po grškem vzoru, in z jezikovnimi posebnostmi, značilnimi za jugozahodnorusko redakcijo cerkvene slovanščine. Druga izdaja slovnice, predelana po pravilih velikoruske norme cerkvenoslovanskega jezika, je nastala na velikoruskem področju (Moskva 1648). Tretja izdaja slovnice je bila prav tako natisnjena v Moskvi (1721), vendar je izdajatelj Fedor Polikarpov (v času tretjega južnoslovanskega vpliva) za osnovo svoje izdaje vzel original iz leta 1619 in tako uvedel jugozahodnorusko normo na velikoruskem področju (Uspenski, 201, 242 in 277). Ta obširna gramatika cerkvenoslovanskega jezika vsebuje *pravopis* (‘ΟΡΘΟΓΡΑΨΙΑ), *oblikoslovje* (ΕΤΥΜΟΛΟ ΓΙΑ), *skladnjo* (СЪНТАΞΙΣ), *prozodijo* (ΠΡΟΣΩ ΔΙΑ) in na koncu poglavje o metriki. Slovnica je izčrpnjša od predhodne: Smotricki je samostalnike razdelil na štiri sklanjatve z mnogimi primeri za posamezne podtipe, kot posebna sklona je zapisal mestnik in orodnik, razložil je kategorijo živosti in neživosti, opustil člen kot posebno besedno vrsto; obširno je obdelal glagolske oblike (vendar je v posameznih spregatvenih paradigmah preteklih časov mešal oblike različnih časov) itd. (Derganc, II, 73–75).

Obe slovnici cerkvenoslovanskega jezika uzakonjata pravopisne in jezikovne posebnosti, ki so z drugim južnoslovanskim vplivom (14.–17. stoletje) prodrle v vzhodnoslovansko različico cerkvene slovanščine. Jezikovno in pravopisno reformo pri vzhodnih Slovanih sta pogojevali dve jezikovni tendenci, ki sta svoje temeljne usmeritve črpali iz močnega političnega gibanja za vzpostavitev *Slavie Orthodoxe* – kulturno-politične povezanosti vseh pravoslavnih Slovanov, ki bi se pod okriljem Bizanca lahko uspešno borila proti prodirajočemu islamu. Prva – *grekofilska tendenca* – se je zavzemala za postopno bizantizacijo vzhodnoslovanske jezikovne kulture in v ospredje jezikovnih zanimanj postavila grški jezik in grško kulturo. Zato ne preseneča, da je pri preoblikovanju cerkvenoslovanskega jezika kot prestižnostni vzorec vzhodnoslovanskim reformatorjem poslužil prav grški jezik in še posebej grški pravopis (Uspenski, 186–187). Tako so v cirilski grafični sistem ponovno uvrstili značilna grška grafema ψ in ξ (ki se v 13. in 14. stoletju v vzhodnoslovanskih tekstih skoraj nista več uporabljala) in ju začeli tako kot grafeme Θ , υ in ω uporabljati za zapis izvirmih grških besed (npr. Smot. $\text{Αποκαλύψις, σύνταξις, Μεταμόρφωσις}$) Iz grščine je prevzet zapis ΓΓ in ΓΚ, ki je nadomestil zapis НГ in НК iz prejšnjega obdobja (ob enakem izgovoru $[\eta g]$ in $[\eta k]$) v besedah grškega izvora, tako npr. namesto ангелъ – аггелъ (gr. $\alphaγγελος$), namesto евангелие – евангеліе in Панкратии : Пагкратіи itd. V poziciji za vokalom se je z drugim južnoslovanskim vplivom uveljavil zapis z \mathfrak{d} (proti zapisu z \mathfrak{h} iz prejšnjega obdobja): npr. $\text{моа, спасеніа, добраа}$. Pred vokalom in j se po vzoru na grški zapis $\iota\alpha, \iota\epsilon, \iota\omicron, \iota\eta$ piše $\mathfrak{I} / \mathfrak{I}$ (pred konzonantom И): npr. Smot. $\text{тáя брáтiя, тóе знáменіе, тóй мрáвiй, кiи, сiй}$, vendar pa zaradi nujnosti grafičnega razlikovanja homonimnih oblik v nekaterih sklonih tudi И pred vokali, npr. тоА блгiА (gen. sg. g.): тiА блгiА (nom. pl. f.). Zgledovanje po grških tekstih je vidno tudi v zapisovaju akcentov in pridihov (z ostankom pridiha nad i je npr. povezan nastanek grafema \mathfrak{I} – nezlogotvornega i , ki se je z drugim južnoslovanskim vplivom utrdil v grafični tradiciji jugozahodne Rusije) ter v uporabi titel in interpunkcijskih znakov (Uspenski, 186–187 in 203–209).

Druga tendenca – *puristična in restavracijska* – je poudarjala predvsem potrebo po očiščenju tedanjega vzhodnoslovanskega knjižnega jezika (tj. cerkvene slovanščine vzhodnoslovanske redakcije) in vzpostavitvi prvotne podobe cerkvenoslovanskega jezika pri vzhodnih Slovanih iz začetnega obdobja krščanstva. Pri preoblikovanju jezika je vzhodnoslovanskim reformatorjem kot model poslužila južnoslovanska (bolgarska / srbska) redakcija cerkvene slo-

vanščine, ki se je odlikovala po svoji arhaičnosti (cerkvena slovanščina je k vzhodnim Slovanom prišla prek južnih Slovanov, zato so vse značilne južnoslovanske prvine sprejemali kot arhaične) in po tesni povezanosti z grško jezikovno tradicijo. O tem so v spomenikih južnoslovanske pismenosti pričale grške tujke in kalki ter prisotnost nekaterih tipičnih elementov grške ortografije (Uspenski, 184–186).²

Z jezikovno reformo so tako k vzhodnim Slovanom prodrle tudi značilne grafične in pravopisne posebnosti južnoslovanske redakcije cerkvene slovanščine.

V grafični sistem cirilskih znakov so ponovno uvrstili grafem **Ѧ**.³ Ponovno vključitev grafema **Ѧ** v cirilski grafični sistem je pogojevala povečana vloga pravopisne tradicije, ki je v času drugega južnoslovanskega vpliva močno dominirala nad izgovorno (Uspenski, 20 in 80). Zapis **Ѧ** namreč ni predvideval nosnega izgovora in se je lahko pojavljal tako na mestu nekdanjega **o** kot **u**. Zaradi svoje »nefunkcionalnosti« je **Ѧ** sčasoma ponovno izginil iz vzhodnoslovanske grafije. »Jery« je pod vplivom izenačitve polglasnikov v južnoslovanskih cirilskih spomenikih (**ѣ** in **ѥ** v **ѣ**; raba enega redukcijskega vokala je bila npr. ena vidnejših značilnosti *zetsko-humske redakcije* in kasneje *raške pravopisne šole*; Hamm I, 52 in Mošin, 75) dobil nekoliko spremenjeno podobo: **ѣ** v prvem delu sestavljenega grafema iz prejšnjega obdobja je zamenjal **ѣ**: **ѣI** → **ѦI** (Uspenski, 204). Iz pravopisne tradicije južnoslovanskih spomenikov je prevzet tudi grafem **Ѧ**, ki je v jugozahodnoruski pismenosti konec 15. stoletja zamenjal nekdanji dvojni grafem **ѦѦ** (Karski, 185). V času drugega južnoslovanskega vpliva se je pri vzhodnih Slovanih utrdil južnoslovanski

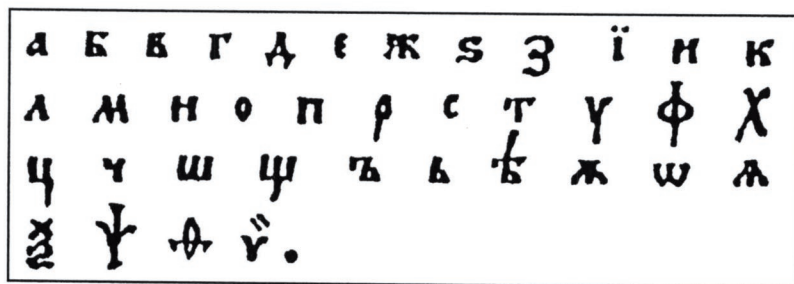
² Za preoblikovanje pravopisa v cerkvenoslovanskih tekstih po grškem vzoru se je v začetku 15. stoletja pri Srbih zavzemal Bolgar Konstantin (gramatik) Kostenečki. V svojem traktatu *Skazaniĕ izъjavljĕnno ѡ pismĕneh* je poudarjal nujnost razlikovanja med **ѡ** in **o**, **ѣ** in **и**, **ѣ** in **e**, pravilne rabe grafemov **ѡ**, **ѣ** v besedah grškega izvora in **S** v **dzvĕzda**, **dzĕlo**: **zemlja**, **zmai** itd.; grafem **Ѧ** je po njegovem mnenju srbski proti bolgarskemu **e**; zagovarjal je zapisovanje pridihov in naglasov ter uporabo nadvrstničnih znakov – titel itd. (Jagić I, 24-25). Izvlečki traktata so se pojavili tudi na vzhodnoslovanskih tleh, pa so se ideje Konstantina gramatika razširile tudi pri vzhodnih Slovanih (Jagić II, 554; Derganc I, 322-323), npr. zapis titel se je semiotiziral: iste besede v zapisu s titlo ali brez nje so se pričele pomensko razlikovati: **бгъѣ** = **krščanski bog**; **богъ** = **poganski bog**; **aggъѣ** ali **aggĕlъ** = **angel**; **aggelъ** = **padli angel**, **vrag** (Jagić I, 26; Uspenski, 209-210).

³ Vzhodnoslovanska izgovorna tradicija cerkvene slovanščine ni poznala nosniških glasov, zato je začel grafem **Ѧ** postopoma izginjati iz grafičnega sistema vzhodnoslovanske redakcije cerkvene slovanščine, dokler ga ni v 13. stoletju dokočno zamenjal **OY** (Uspenski, 84).

zapis vzglasnega Ю– proti poljubnemu mešanju variant ОУ– in Ю– iz prejšnjega obdobja. Grafem S se je v starejših vzhodnoslovanskih spomenikih uporabljal samo kot številčna vrednost 6, z drugim južnoslovanskim vplivom pa se je začel (od 15. stoletja) uporabljati tudi v tekstih pri zapisu določenih besed, npr. Ziz. сБло; Smot. зБло in сБлѡ, vendar tudi злБ (Karski, 191 in Uspenski, 204). V istem stoletju se je v vzhodnoslovanski pismenosti utrdil tudi grafem Ѹ, ki se je kot varianta digrama ОУ sicer uporabljal že v prejšnjem obdobju, vendar je bil do drugega južnoslovanskega vpliva na robu grafičnega sistema (Karski, 199 in Uspenski, 207). Med južnoslovanske grafične elemente lahko prištejemo tudi spremenjeno zaznamovanje številčne vrednosti 900; prejšnji grafem А v tej funkciji (po cirilskem številčnem sistemu) je po drugem južnoslovanskem vplivu zamenjal Ц iz glagolskega številčnega sistema (Uspenski, 204).

Obe jezikovni tendenci – *grekofilska* in *puristično-restavracijska* – sta se pri vzhodnih Slovanih organsko združili, saj je prav južnoslovanska redakcija cerkvene slovanščine nastopala kot prestižni posrednik grškega vpliva.

Privrženost grško-južnoslovanskim grafičnim usmeritvam izkazujejo vzhodnoslovanski slovnici cerkvenoslovanskega jezika (Zizanija in Smotrickega)⁴ že v navedbi cirilskih grafemov na začetku poglavja o pravopisu:

AZBUČNI RED IZ SLOVNICE ZIZANIJIA

⁴ V Zizanijevem azbučnem redu manjkajo ѡ, е in ѡ, ki jih v slovnici sicer uporablja. Azbučni niz Smotrickega je popolnejši, saj navaja tudi variante posameznih grafemov.

Konzul je grafeme s titlo uporabljal za označevanje številčnih vrednosti (npr. $\overline{\text{I}} = 40$, $\overline{\text{M}} = 1000$ itd.) ali za okrajševanje posameznih glasovnih zvez v besedah ($\overline{\text{M}}\overline{\text{H}}\overline{\text{M}}$ [Mat] = Matei; $\overline{\text{K}}\overline{\text{H}}\overline{\text{P}}$ [Kap] = kapitul; $\overline{\text{I}}\overline{\text{S}}\overline{\text{H}}\overline{\text{A}}$ = *Ishrista*). V azbučnem nizu *grafemov brez title* je Konzul navedel grafeme, ki se v tekstih pojavljajo kot grafični ekvivalenti posameznih glasovnih vrednosti (v nizu zato ni grafemov $\overline{\text{B}}$, $\overline{\text{P}}$ in $\overline{\text{L}}$). Manjka tudi **I**, ki ga je Konzul v besedilih tudi sicer redko uporabljal, npr. pri zlogovnih nizih ($\overline{\text{B}}\overline{\text{B}}\overline{\text{B}}\overline{\text{B}}\overline{\text{B}}\overline{\text{B}}$ [ba be bi bo bu bē bь] itd.) in pri izgovornih primerih za končnim soglasnikom v besedi (na straneh 6-7: npr. $\overline{\text{I}}\overline{\text{V}}\overline{\text{A}}\overline{\text{N}}\overline{\text{B}}$ [Ivanb], $\overline{\text{P}}\overline{\text{I}}\overline{\text{L}}\overline{\text{A}}\overline{\text{T}}\overline{\text{S}}$ [Pilats], $\overline{\text{C}}\overline{\text{O}}\overline{\text{V}}\overline{\text{I}}\overline{\text{K}}\overline{\text{B}}$ [Čovikb] itd.).

Levaković je v azbučnem nizu navedel tudi grafeme $\overline{\text{B}}$, $\overline{\text{P}}$ in $\overline{\text{L}}$ (ustreznica $\overline{\text{B}}$ v besedilih je $\overline{\text{B}}$), ki pa jih tako kot Konzul uporablja samo za označevanje številčnih vrednosti: $\overline{\text{B}} = 8$, $\overline{\text{P}} = 10$, $\overline{\text{L}} = 700$ (razvidno iz razpredelnice glagolsko-cirilsko-latinskih črk na koncu *Levakovičevega bukvarja* z naslovom: *Azbukiuidarium Illyricum Hieronymianum, habens correspondentes characteres Cyrillianos, seu Seruianos, § Latinos*, kjer so glagolskim črkam in njihovim poimenovanjem izpisane cirilske in latinske ustreznice, na koncu pa številčne vrednosti posameznih /glagolskih/ črk).

O tesni povezanosti Levakovičevih izdaj (bukvarja in *Misala 1631*) z grafično tradicijo hrvaškega protestantskega glagolskega tiskarstva pričajo značilni glagolski grafemi $\overline{\text{Š}}$ [šć], $\overline{\text{E}}$ [ē], $\overline{\text{I}}$ [ī], $\overline{\text{N}}$ [ñ] in $\overline{\text{É}}$ [é], ki jih je Levaković v svoja dela uvrstil pod vplivom Konzulovih izdaj. Rabi teh grafemov se namreč v *Misalu 1631* in v Konzulovi *Tabli za dicu* v večini primerov popolnoma ujemata.

2.1.1. GRAFEM $\overline{\text{Š}}$ (v transliteraciji šć) je grafična novost Konzulovih izdaj. /Tega znaka npr. ni v prvi tiskani glagolski knjigi – v *Misalu 1483* in v beneški (1527) ter reški (1530) izdaji bukvarja (Babič, 34 –35)./ Ta grafični znak uporablja Konzul (poleg digrama $\overline{\text{W}}$) za zapis šć < *ske, *skj, *stj. /Digram $\overline{\text{W}}$ je v bukvarju pogostejši, v tekstu se pojavi štirinajstkrat, npr. $\overline{\text{G}}\overline{\text{O}}\overline{\text{D}}\overline{\text{I}}\overline{\text{Š}}\overline{\text{C}}\overline{\text{E}}$ [Godišće], $\overline{\text{V}}\overline{\text{T}}\overline{\text{A}}\overline{\text{Š}}\overline{\text{C}}\overline{\text{I}}\overline{\text{N}}\overline{\text{U}}$ [vtašćinu], medtem ko se grafem $\overline{\text{Š}}$ pojavi samo šestkrat, npr. $\overline{\text{I}}\overline{\text{O}}\overline{\text{Š}}\overline{\text{C}}\overline{\text{E}}$ [jošće], $\overline{\text{V}}\overline{\text{T}}\overline{\text{A}}\overline{\text{Š}}\overline{\text{C}}\overline{\text{I}}\overline{\text{N}}\overline{\text{U}}$ [vtašćinu]./ Grafični znak za é < *ti, *ktī, *gtī je $\overline{\text{W}}$, npr. $\overline{\text{H}}\overline{\text{O}}\overline{\text{C}}\overline{\text{E}}\overline{\text{T}}\overline{\text{E}}$ [hoćete], $\overline{\text{T}}\overline{\text{I}}\overline{\text{S}}\overline{\text{U}}\overline{\text{C}}\overline{\text{A}}$ [tisuća] itd. (Babič, 35). Levaković je v bukvarju in v *Misalu 1631* obdržal Konzulovo trojnost $\overline{\text{W}}$ – $\overline{\text{W}}$ – $\overline{\text{Š}}$: a) $\overline{\text{W}}$ = é ($\overline{\text{I}}\overline{\text{M}}\overline{\text{U}}\overline{\text{C}}\overline{\text{I}}$ [imući], $\overline{\text{N}}\overline{\text{O}}\overline{\text{C}}$ [noć], $\overline{\text{M}}\overline{\text{O}}\overline{\text{C}}\overline{\text{I}}$ [moći]); b) $\overline{\text{W}}$ = šć je tudi v *Levakovičevem misalu* pogostejši (razmerje

Na pobudo Terleckega je Levaković popolnoma spremenil grafično podobo spomenika (vedel je nekatere nove grafične znake, s katerimi je zamenjal značilne, iz protestantskega obdobja prevzete grafeme v *Misalu 1631*), sledil vzhodnoslovanski pravopisni normi po drugem južnoslovanskem vplivu s prvimi grškega pravopisa, besede preoblikoval po vzhodnoslovanskih fonetičnih zakonitostih itd. Z izidom *Brevirja 1648* je bila dokončno pretrgana kontinuiteta hrvaškega glagolizma.

Levaković (Terlecki) je cirilskim znakom iz vzhodnoslovanskih slovníc ustvaril glagolske ekvivalente, npr. \bar{y} [y] = cir. ѣ, \bar{j} [j] = cir. ѣ, \bar{o} [o] = cir. ѡ, \bar{e} [e] = cir. е, \bar{e} [ě] = cir. к (medtem ko običajni znak \bar{h} označuje ja) in posebne znake \bar{f} [f], \bar{r} [r], \bar{e} [è] in \bar{i} [i]. Edini »zadržani« značilni grafem iz *Misala 1631* je \bar{w} [šć] poleg \bar{w} [ć] in [šć].

2.2.1. PREOBLIKOVANI GLAGOLSKI GRAFEM \bar{y} z vodoravno črtico nad seboj označuje fonem y, ki je v hrvaškem jeziku, kakor v vseh južnoslovanskih jezikih, prešel v i; v hrvaški redakciji cerkvene slovanščine je tako na mestu stcsl. y in i samo grafem \bar{y} (tako tudi v Parčićevem rekonstruiranem jeziku hrvaške redakcije zgodnejše dobe, kjer je v *Misalu 1893* pričakovano pravilno rabljen grafem \bar{h} za stcsl. ě in ja, vendar pa je obenem že izpričan prehod* $y > i$). »Jery« je v Levakovićev fonetični sistem in ustrezno tudi v grafični sistem (ne sicer v obliki prvotnega digrama »jor« ali »jer« + *paličasti* i v obli glagolici in cirilici, ampak kot preoblikovani oglatoglagolski \bar{i}) prišel iz vzhodnoslovanske redakcije cerkvene slovanščine, kjer je norma cerkvenih tekstov zahtevala zapisovanje in izgovor y. Grafem \bar{y} je tako ekvivalent cirilskega ѣ, npr. \bar{y} \bar{h} \bar{h} \bar{h} \bar{h} \bar{h} \bar{h} \bar{h} \bar{h} \bar{h} \bar{h} [i uslyša mja ot gory štý-ja], \bar{y} \bar{h} \bar{h} \bar{h} \bar{h} \bar{h} \bar{h} \bar{h} \bar{h} [na puti grěšnyhъ] itd. (primerjaj z zapisi v vzhodnoslovanskih slovníc, npr. Ziz. крылò, Smot. тóй пáстырь). Levaković je sledil tudi vzhodnoslovanskemu prehodu* y za mehkonobniki v i, zato npr. kot Ziz. лукѣ (gen. sg.) in Smot. тоà Снохи (gen. sg.) tudi Levaković: \bar{y} \bar{h} \bar{h} \bar{h} \bar{h} \bar{h} \bar{h} \bar{h} [udolčety ubogimъ], \bar{y} \bar{h} \bar{h} \bar{h} \bar{h} \bar{h} \bar{h} \bar{h} [damъ ti jazyki] itd. Za oblike z y na morfemskem šivu predpone in glagolov iskati,

62-66 in 217). Terlecki je k revidiranju brevirja pristopil drugače – v prepričanju, da se je izvorni cerkvenoslovanski jezik ohranil le v vzhodnoslovanskih bogoslužnih knjigah, medtem ko je v starih hrvaških glagolskih misalih in brevirjih cerkvenoslovanski jezik popačen in pokvarjen z elementi hrvaškega ljudskega jezika. Zato je bilo, po njegovem mnenju, nujno vse elemente hrvaškega jezika zamenjati s »čistimi« po zgledu na vzhodnoslovanske tekste (Pandžić, 107-108).

iti v *Levakoviĉevem brevirju* (ⲙⲣⲏⲃ̅ⲱⲧⲉⲛⲉⲗ Ⲓⲏⲃ̅ⲕⲁⲓ [vzyšĉetsja grěhъ], ⲠⲮⲃ̅ⲡⲏⲟⲩⲛⲓ ⲟⲩⲥ̅ ⲊⲰⲈⲓ [Prydet's sè Cřъ]) ni potrditve v vzhodnoslovanskih slovnicaĥ (npr. Smot. предиѡ), vendar so v sodobni ruščini primeri prehoda zaĉetnega i- (osnovnega glagola) v -y- na morfemskem šivu predpone in korena (predpanskega glagola): отыскать, разыскать : искать, отыграть : играть, предыдущий : идущий itd.

2.2.2. HRVAŠKI GLAGOLSKI GRAFEM ⲠⲰ iz zaĉetnega obdobja Levakoviĉevega izdavanja je v *Brevirju 1648* zamenjal po cirilskem vzorcu и + ˇ = ѣ (npr. Ziz. Твѡѣ, Smot. читáѣва) preoblikovaní glagolski grafem Ⲗ (Ⲗ + ˇ = ѣ): Ⲗⲏⲗⲱⲛⲏⲕⲗⲧⲟⲩⲩ ... *Ⲗ ⲃⲏⲡⲏⲫⲗⲧⲟⲩⲩⲑⲕ [Rabotaĵte ... *i raduĵtesja], ⲊⲰⲓ ⲑⲕⲡⲱⲗ ⲑⲙⲱⲗⲗⲗ [Vъ sěti svoeĵ].

2.2.3. GRAFEMA Ⲡ̅ IN Ⲥ̅ zadovoljujeta vzhodnoslovanske pravopisne težnje po izenaĉevanju grškega in slovanskega ĉrkopisa. Grško *razmerje kratkost/dolgost vokala* (o : ω, e : η) so vzhodnoslovanske slovnice projicirale v cirilski grafiĉni sistem vizualno (gr. o : ω → cir. o : ω; gr. e : η → cir. e : e) in pravopisno v posameznih sklonskih oblikah (npr. *dolgost vokala* v konĉnici ali osnovi genitiva plurala in v konĉnici dativa plurala; gr. ὁ φίλος nom. sg.: τῶν φίλων gen. pl. → Ziz. Члѣкъ nom. sg.: члѣковъ in члѣвѣкъ gen. pl., члѣкомъ dat. pl.; Smot. τὸν ῥάβδον nom. sg.: τῶν ῥάβδων gen. pl., τῆμιν ῥάβδον dat. pl.), v celotni množinski paradigmi (samo Zizanij: Βότρη nom. sg. : pl. βότρη nom., βῆτρη in βῆτρη gen., βῆτρη^m in βότρη^x dat., βῆτρη instr., βῆτρη akuz., βότρη vok.; Κόστη nom. sg. : pl. κόστη nom., κόστη in κόστη gen. itd.), v prisloviĥ (gr. σοφῶς, ἀνδρείως → Ziz. блго, подбнво; Smot. σκόρω, συγύρω) itd.

Levaković je dvojnost vokalov o in e iz vzhodnoslovanskih slovníc zadržal: glag. Ⲗ = cir. o : glag. Ⲡ̅ = cir. ω in glag. Ⲥ̅ = cir. e : glag. Ⲥ̅ = cir. e. Oba »dodana« grafema v Levakoviĉevem glagolskem grafiĉnem sistemu se v brevirju pričakovano uporabljata v pluralnih oblikah samostalnikov (oba grafema) in pridevnikov (samo grafem e):

a) v gen. pl., npr. ⲱⲛⲟⲩ ⲑⲠ̅ⲱⲛⲓ ⲗⲑⲑⲱⲕⲁⲓ [ot sn̅ovъ ĉskihъ], Ⲓⲏ ⲱⲗⲠ̅Ⲱⲕⲁⲓ ⲠⲮⲑⲏⲡⲏⲛⲓⲛⲓ [na koncě vsěhъ Psalm̅ovъ], ⲡⲆⲃ ⲗⲑⲕⲱⲡⲏⲫⲗⲧⲟⲩⲩⲑⲕⲁⲓ [pri ishodiščihъ vōdъ] (korenski o v ednini samostalnika voda zamenjuje ὀ v množini) in ⲠⲰⲩ ⲫⲱⲗⲱⲛⲟⲩ ⲱⲛⲟⲩ ⲡⲏⲣⲏⲡⲏⲫⲗⲧⲟⲩⲩ [Ne uboĵusja ot temъ ljudij] (stesl. тма, tudi тма = »deset tisoĉ« ali »mnoĵica«, »velika koliĉina«; v gen. pl. je v cerkveni slovanščini oblika темъ < *тъмъ

gen. in akuz. sg. m. v kategoriji živo pri pridevnikih **-agō / -'agō** (gen. sg. m.) : **-ago/ -'ago** (akuz. sg. m.) in zaimkih **-ogō / -egō** (gen. sg. m.) : **-ogo / -ego** (akuz. sg. m.), npr. **᠒᠒ ᠓᠗᠑᠓᠕᠑᠗᠑᠗ ᠑᠗᠗᠗ ᠓᠗᠑᠓᠕᠑᠗᠑᠗** [s̄b vyšnjagō kraja do nižnjagō] gen. sg. m., **᠑᠓᠓ ᠒᠑᠑᠗᠑᠗ ᠓᠓᠓᠑᠓᠗᠑᠗ ... ᠓᠗᠑᠓ ᠓᠗᠑᠓ ᠓᠑᠑᠗᠑᠗** [ot segō ploda ... do dne togō] gen. sg. m. itd. : **᠑᠒᠑᠓᠗᠑᠗᠑᠗᠑᠗ ᠓᠗᠑᠓ - ᠓᠑᠓᠑᠓᠑᠗᠑᠗** [ispraviši pravednago] akuz. sg. m., **᠗᠑᠗᠑᠗ ᠓᠑᠑᠗᠑᠗ ᠓᠑᠑᠗᠑᠗᠑᠗᠑᠗** [az̄b vam̄b predam̄b ego] akuz. sg. m. itd. Nasprotno pa Levaković v svojem brevirju ni razvil razlikovalnih grafičnih elementov za izničitev homomorfnosti genitivnih in akuzativnih oblik singulara v kategoriji živo pridevnikov in zaimkov, pa je zato v obeh sklonih končnica **-ago / -'ago** pri pridevnikih oziroma **-ogo/ -ego** pri zaimkih, npr. **᠑᠓᠓ ᠓᠑᠑᠗᠑᠗ ᠓᠑᠑᠗᠑᠗᠑᠗᠑᠗ - ᠑᠑᠑᠗᠑᠗** [ot poti pravednago] gen. sg. m., **᠑᠗᠑᠑᠗᠑᠗ ᠓᠑᠑᠗᠑᠗᠑᠗ ᠓᠑᠑᠗᠑᠗᠑᠗᠑᠗** [glaš plača moego] gen. sg. m. : **᠑᠑᠑᠗᠑᠗᠑᠗ ᠑᠑᠑᠗᠑᠗᠑᠗᠑᠗᠑᠗᠑᠗** [ubiti nepovinnago] akuz. sg. m., **᠓᠑᠑᠗᠑᠗᠑᠗᠑᠗᠑᠗᠑᠗ ᠑᠑᠑᠗ ᠑᠑᠑᠗᠑᠗** [postavil̄b esi ego] akuz. sg. m. itd.

Razhajanje med natančnejšo grafično opredelitvijo naštetih gramatičnih kategorij in ohlapnejšo, ki dopušča enak grafični zapis opisanih sklonskih oblik, zasledimo že v vzhodnoslovanskih slovnica. Prvo uzakonja slovnica Meletija Smotrickega, kjer so genitivnim oblikam pridevnikov in zaimkov z grško ω sopolstavljene akuzativne oblike z \omicron ($\text{tor}\acute{\omega}$ $\text{C}\acute{\tau}\acute{\alpha}\rho\omega$ in $\text{mo}\acute{\epsilon}\rho\omega$ gen. sg. m. : $\text{tor}\acute{\omega}$ $\text{C}\acute{\tau}\acute{\alpha}\rho\omega$ in $\text{mo}\acute{\epsilon}\rho\omega$ akuz. sg. m.), drugo pa starejša *Zizanijeva slovnica*, katere sklanjatveni primeri izpričujejo samo zapise z \omicron ($\text{b}\acute{\tau}\acute{\alpha}\rho\omega$ in $\text{tor}\acute{\omega}$ gen. sg. m. : $\text{b}\acute{\tau}\acute{\alpha}\rho\omega$ in $\text{tor}\acute{\omega}$ akuz. sg. m.). Zgledovanje hrvaških izdajateljev glagolskih liturgičnih knjig v Rimu po vzhodnoslovanskih slovnica je očitno: Levaković je v osnovo svojega grafičnega sistema postavil normo zgodnejše, tj. *Zizanijeve slovnice*, Karaman pa nasprotno – značilni zapis končnic iz kasnejše in obsežnejše slovnice Smotrickega.

Sovpadanje Levakovićevih genitivnih in akuzativnih končnic pridevnikov in zaimkov s prvo vzhodnoslovansko slovnico cerkvene slovanščine in njihovo razhajanje s kasnejšo, a popolnejšo vzhodnoslovansko slovnico aktualizira stališče Emanuele Sgambati, da Levaković ni mogel poznati slovnice Smotrickega, saj je Levakovićev naslednik pri tiskanju liturgičnih knjig Ivan Paštrić omenjal to slovnico kot novost šele konec 17. stoletja (Sgambati, 115). Mnenje, ki nasprotuje Jagićevi predpostavki, da je Levaković poznal slovnico cerkvenoslovanskega jezika Meletija Smotrickega (Jagić II, 39) in Nimčukovi trditvi, da je prvi izdajatelj glagolskih knjig v Rimu svoj brevir popravil prav po tej slovnici (Nimčuk II, 108), temelji zgolj na kratki notici iz Paštrićeve zapuščine (Golub, 384), ki pa ni zadosten dokaz, da ta slovnica Levakoviću ni bila znana.

Bil je vendarle obkrožen z ukrajinskimi uniati, poleg tega pa je celotno jezikovno predelavo brevirja vodil Terlecki, pa je zato pomembneje, ali je bil s slovnico Smotrickega seznanjen Metodij Terlecki.

Pri ugotavljanju deleža prve in druge vzhodnoslovanske slovnice pri oblikovanju značilnega grafičnega sistema v *Brevirju 1648* in v kasnejših Karamanovih delih se moramo zavedati »oteževalnih« značilnosti prvih vzhodnoslovanskih izdaj cerkvenoslovanskih slovnice; slovnici se namreč razlikujeta predvsem v obširnosti zaobjetega jezikovnega materiala, v večji ali manjši smotrnosti razporeditve tega v posamezne paradigme, ne pa toliko v samih oblikah sklanjatvenih zgledov. Zato se sklonske oblike in njihov zapis tako v *Brevirju 1648* kot v Karamanovih delih največkrat ujemajo s sklanjatvenimi paradigmami obeh vzhodnoslovanskih slovnice. Opisana grafično–morfološka razlikovalna posebnost Levakovićeve in Karamanovih izdaj je tako med redkiimi trdnejšimi dokazi o z gledovanju Rafaela Levakovića (Metodija Terleckega) po normativih *Zizanijeve slovnice*.

Grafem **Э** [e] poleg že opisane funkcije zaznamovanja pluralnosti oblik izpričuje širšo uporabnost predvsem na besednem izglasju: – v oblikah sedanjega časa glagola **byti**, npr. **Эсмь** [esmь], **Эси** [esi], **Эсть** [estь] itd., – pri osebnem in oziralnem zaimku za 3. os. sg., npr. **поставилъ эси его**, **эгоже**, **эже** itd.; – v prislovu **эгда** [egda] itd. Samostojni **Э** s titlo (**Ѣ** [ě]) pomeni okrajšavo oblike 3. os. sg. glagola **byti** (**estь**), npr. **ѡставленъ ѣ нищій** [ostavlenь ě niščij] itd. V okrajšavi **ě** = **estь** najdemo eno redkih ujemanj z Levakovićevim prvotnim grafičnim sistemom (v *Misalu 1631*), tam v enaki funkciji nastopa grafem **Ě** (glej pogl. 2.1.2.).

2.2.4. Medtem ko sta v *Brevirju 1648* grafema **o** in **e** zgolj grafični projekciji ustreznih vzhodnoslovanskih cirilskih grafemov iz obdobja drugega južnoslovanskega vpliva, pa je grafem **h** odsev izdajateljevega stremljenja po vzpostavitvi značilnega fonetičnega sistema vzhodnoslovanske redakcije cerkvene slovanščine z ohranjenim psl. *ě, ki ga grafično ostro ločuje (kar je nasploh značilnost cirilske grafije) od zapisa etimološkega 'a in 'a < **ę** (ĕ : **а** ali **ѧ**; Uspenski, 84). Hrvaška redakcija cerkvene slovanščine je kot neposredna naslednica starocerkvenoslovanske glagolske liturgije podedovala značilno grafično posebnost **h** = **ě** in 'a (seveda ob vztrajnem zmanjševanju rabe tega grafema za zapisovanje prvega – po prehodu *ě > **e**, 'e in **i** in ohranjanju te pri zapisovanju drugega). Tej grafični tradiciji je Levaković ostal zvest v

2.2.6. Med nove znake *Levakovićevega brevirja* lahko uvrstimo še dva grafema z diakritičnim znakom – krativcem – ẓ̌ in ẓ̣̌. Raba prvega je omejena na dve enozložnici **se** (v pomenu *glej!*) in **ne**, npr. **ПѢСѢВЪЗМОУ ОЖЕ ВЪИ ПЫШЕЖЕ** [prydetь sè Cъ vyšnì] in **ЖЕ ПЖЕ ЖАРЕЖМОУ РЕЖОЖЕЖЕ** [i nè gněvъ navodjaŋ] (v Paštrićevi izdaji je enkrat tudi zapis z *ostrivcem*, npr. **Ж РЕЖ ЖАРЕЖМОУ** [i nè gněvъ]). Drugi grafem **ẓ̣̌** ima v primerjavi z **ẓ̌** širšo uporabnost, najdemo ga: – v zapisih akuzativnih oblik osebnega zaimka za 3. osebo singulara moškega spola in za 1. osebo plurala (enako funkcijo opravlja v *Misalu 1631* grafem **ẓ̌**; natančneje o tem v pogl. 2.1.4.), npr. **Ж ЖЖАЖОЖОЖОЖ Ж̣̣** [i ugotova ì], **ЖЖ Ж̣̣ ПЖЖ ОЖЖЖЖЖЖЖ ПЖЖ** [Ty Gđi sŋhraniši nì] itd; – v nominativu in vokativu singulara moškega spola kontrahiranih oblik pridevnikov, npr. **ЖЖЖЖЖЖЖЖЖ Ж̣̣ ПЖЖ ЖЖЖЖЖЖЖ** [Razdraži Gđa grěšnì], **ЖЖЖ ЖЖЖЖЖЖЖЖЖ ПЖЖЖЖЖЖЖ** [poju imeni tvoemu Vyšnì] (proti zapisom nekontrahirane končnice –y], npr. **ЖЖЖЖЖЖЖ РЕЖЖЖЖЖЖЖ** [Živyj na nŋsehъ]).

2.2.7. V *Brevirju 1648* se kot v *Misalu 1631* pojavlja samo polglasnik **l** [ɫ]. Dveh polglasnikov, ki ju uzakonjata obe vzhodnoslovanski slovnici (**л** in **ль**) in katerih razmerje je kasneje na svojevrsten način, s preoblikovanjem **l** v **ḷ**, v oglato glagolico prenesel Karaman – **l** [ɫ] : **ḷ** [ɫ̣] (samo v *Brevirju 1791*), v Levakovićevi izdaji brevirja ni. Mehkost končnih konzonantov v besedi (pri samostalnikih moškega spola jo–sklanjatve /in nekdanje i–sklanjatve/, npr. **suditeí, c(a)ŋ, ogṇŋ**; pri samostalnikih moškega in ženskega spola i–sklanjatve, npr. **puť, jarosṭ**; nedosledno pri atematskih glagolih: – v 3. os. sg. in pl. prezenta: **esť : dast, suť : sut**, – v 2. os. sg. imperativa, npr. **vižď**) je Levaković označeval z že omenjenima diakritičnima znakoma (z **´** nad **l** in **n** ter z **^** nad ostalimi konzonanti) in ne s posebnim palatalnim polglasnikom kot npr. v vzhodnoslovanskih slovnica in *Karamanovem brevirju* (Ziz. **цѣрковъ, Бѡгъ : Кѡстъ, мѣлостъ**; Smot. **Вѡинъ, Дѡмъ : двѣрь, ѣсть**; Kar. **ПѢЗМОУ [Petъ], ЖАЖЖЖЖЖЖЖЖЖ [grěhōvъ] : ЖЖЖЖЖЖЖ [častъ], РЕЖЖЖЖЖЖЖ [noćъ]** itd.). Označevanje mehкости končnih soglasnikov je dosledneje v slovnici Smotrickega (kar lepo odražajo Karamanove izdaje liturgičnih knjig), v *Zizanijevi slovnici* so predvsem pri oblikah atematskih glagolov, kjer je norma vzhodnoslovanske redakcije cerkvene slovanščine sicer predvidevala zapis s palatalnim redukcijskim vokalom (Uspenski, 125), zapisi z velarnim redukcijskim vokalom (**ѣсмъ, ѣсть, ѣтъ**). Oblike **ЖЖЖ [esm], ПЖЖЖЖЖЖЖ [dast], ЖЖЖЖЖЖЖ [sut]**, tudi **РЕЖЖЖЖЖЖЖ [noćъ]** itd. iz *Brevirja 1648* sledijo normi *Zizanijeve*

slovnice (npr. Ziz. н́оуѡ), kar ponovno potrjuje Levakovićevo zgledovanje po prvi originalni vzhodnoslovanski slovnici cerkvene slovanščine.

2.2.8. Iz *Misala 1631* (in Konzulove *Table za dicu*) je Levaković neposredno prevzel samo en znaĉilni grafem – ѿ [šć] = šć, npr. v *Misalu 1631*: рѡѡѡ [nišćim], ѡѡѡ [Ašće] in v *Brevirju 1648*: ѡѡѡѡѡѡѡѡ [vzyšćet-sja], ѡѡѡ ѡѡѡѡѡѡѡѡ [pri ishodišćihъ], čeprav je trojnost grafemov ѡ – ѡѡ – ѡѡѡ (fonetiĉno ć – šć – šćć) iz *Misala 1631* in Konzulovega bukvarja poenostavljena v razmerje ѡ (ć in šćć) – ѡѡ (šćć), npr. ѡѡѡѡѡѡѡ [sudja-ćei], ѡѡѡѡѡѡѡѡ [pomoćnikъ] in рѡ ѡѡѡѡѡѡѡѡѡ [na šedališći], ѡѡѡ [ašće] : рѡѡѡѡѡѡ [nišćago], ѡѡѡѡѡѡѡѡ [ōčišćenno]. Zveze dveh grafemov ѡѡѡ = šćć v tem spomeniku ni.

Opisane znaĉilnosti Levakovićevega grafiĉnega sistema v *Brevirju 1648*, ki ga v veliki meri podpirajo po znaĉilnih vzhodnoslovanskih razvojnih glasoslovnih zakonitostih preoblikovane besedne oblike (npr. ѡѡѡѡѡѡ [vrime] /M 1631/ : ѡѡѡѡѡѡ [vremja] /B 1648/, stcsl. vrěmє; ѡѡѡѡѡѡѡѡѡѡ ѡѡ, ѡ ѡѡѡѡѡѡѡѡ [molej se, i glej] /M 1631/ : ѡѡѡѡѡѡѡѡѡѡ [pominajaj] /B 1648/, stcsl. moleѭi seѡ, glagolje; ѡѡѡѡ [dan], ѡѡѡѡѡ [esam], ѡѡѡ [va] /M 1631/ : ѡѡѡѡѡ [deñъ], ѡѡѡѡѡѡѡѡѡѡ [Psalomъ], ѡѡѡѡѡѡѡѡ [krěpokъ], ѡѡѡ [vo] /B 1648/, stcsl. dьnъ, krěpъkъ, vъ itd.) uvrščajo to delo med spomenike, v katerih je sprejeta in utrjena vzhodnoslovanska norma cerkvene slovanščine, kakršno je uzakonjala (predvsem) *Zizanijeva slovnica* cerkvene slovanščine. Vendar se Levaković ni povsem oddaljil od predhodne izdaje misala, saj je npr. zadržal znaĉilni grafem ѡѡ. Tudi v rabi nekaterih posebnih grafemov (npr. ѡѡ in ѡѡ, ѡѡ) ter ѡ s titlo (ѡѡ) je delno sledil svojim prvotnim grafiĉnim usmeritvam: v *Misalu 1631* naštetim grafemom ustrezajo ѡѡ in ѡѡ, ѡѡ in ѡѡ.

* * *

Obe Levakovićevi deli – *Misal 1631* in *Brevir 1648* – pomenita loĉnico v hrvaškem glagolskem ustvarjanju. Rimski izdaji liturgiĉnih knjig sta pretrgali tradicijo hrvaške redakcije cerkvene slovanščine, ki se je skozi stoletja oplajala z jezikovnimi prvinih hrvaškega jezika, predvsem ĉakavskega nareĉja in je izoblikovala svoj znaĉilni funkcionalni grafiĉni sistem. Vendar je stopnja vzhodnoslovanizacije v omenjenih delih razliĉna. *Misal 1631* lahko oznaĉimo kot vmesno stopnjo med obema redakcijama. Celoten grafiĉni sistem misala te-

melji na grafemih in pravopisnih pravilih hrvaške protestanske tiskarne in Konzulovih glagolskih izdaj. Tudi jezikovno pomeni misal nadaljevanje hrvaške redakcije cerkvene slovanščine s celo pogostejšimi hrvaškimi prvinami kot npr. v starejšem *Misalu 1483*. Na to cerkvenoslovansko-hrvaško osnovo so dodani nekateri značilni vzhodnoslovanski fonetični (ne pa grafični) elementi, ki pa so jih v misal najverjetneje vnašali naknadno – po sestavitvi misala, saj se ti ne pojavljajo dosledno, predvsem pa jih najdemo samo v določenih (najopaznejših) slovničnih kategorijah. Le zaradi teh vzhodnoslovanskih fonetičnih prvin označujemo letnico izida misala kot začetek vzhodnoslovanizacije hrvaških glagolskih cerkvenih tekstov. Vseeno pa lahko ta spomenik še vedno uvrstimo tako jezikovno kot grafično med spomenike hrvaške redakcije cerkvene slovanščine z redkimi vzhodnoslovanskimi primesmi. Nasprotno je *Brevir 1648* že v osnovi vzhodnoslovanski; jezikovno in grafično je to spomenik vzhodnoslovanske redakcije cerkvene slovanščine. Z njegovim izidom je v polni meri »zaživelo« vzhodnoslovanizacijsko obdobje v hrvaški kulturni zgodovini.

P O V Z E T E K

Vzhodnoslovanizacija hrvaških glagolskih liturgičnih tekstov iz 17. in 18. stoletja ni bila »živ« jezikovni pojav: ni pomenila prodora posameznih prvin tedanjih vzhodnoslovanskih jezikov v hrvaški jezik, ampak se je osredotočila predvsem na preoblikovanje jezika po sprejetih pravopisnih in slovničnih normah vzhodnoslovanskih slovnice cerkvenoslovanskega jezika. Osnovo jezikovnih in grafičnih revidiranj sta tvorili osrednji vzhodnoslovanski slovnici – **Grammatika slovenska** Lavrentija Zizanija iz 1596. leta in **Grammatiki slavénskijâ právilnoe sýntagma** Meletija Smotrickega iz 1619, ki uzakonjata pravopisne in jezikovne posebnosti južnoslovanske (bolgarske in srbske) redakcije cerkvene slovanščine in grškega jezika, ki so z drugim južnoslovanskim vplivom prodrle v vzhodnoslovansko različico cerkvene slovanščine. Izdaja **Levakovičevega misala** (Rim, 1631) je kljub nekaterim opaznim (fonetičnim) približevanjem vzhodnoslovanskim glasoslovnim zakonitostim še vedno spomenik hrvaške redakcije cerkvene slovanščine. Celoten grafični sistem misala temelji na grafemih in pravopisnih pravilih uraške protestanske tiskarne. Levaković je iz Konzulovih glagolskih izdaj prevzel vse najznačil-

nejše grafeme in se tudi v rabi teh zgledoval po njegovih delih. V misalu ni sledu grafičnih elementov vzhodnoslovanskih slovníc cerkvene slovanščine. Naslednja izdaja rimske Kongregacije za širjenje vere – **Levakovićev brevir** (1648) se jezikovno in grafično ukinja rimskim prestižnostnim kriterijem o primernosti vzhodnoslovanske redakcije cerkvene slovanščine za tiskanje bogoslužnih knjig. V tem delu je Levaković izložil (skoraj vse) značilne grafeme iz misala in oblikoval nove, po vzoru na cirilski sistem vzhodnoslovanskih slovníc. Pravopisno je sledil predvsem **Zizanijevi slovnici** in ustvaril spomenik, ki se drastično razlikuje od izdaje misala. Z njegovim izidom je bila dokončno pretrgana večstoletna hrvaška glagoljaška tradicija.

S A Ž E T A K

ISTOČNOSLAVENIZACIJA HRVATSKIH GLAGOLJSKIH LITURGIJSKIH TEKSTOVA U 17. I 18. STOLJEĆU I OBLIKOVANJE ZNAKOVNIH GRAFIČKIH SUSTAVA LEVAKOVIĆEVIH IZDANJA MISALA I BREVIJARA

Istočnoslovanizacija hrvatskih glagoljskih liturgijskih tekstova iz 17. i 18. stoljeća nije bila »živa« jezična pojava: nije značila prodor pojedinih elemenata tadašnjih istočnoslavenskih jezika u hrvatski jezik, nego se prije svega usredotočila na preoblikovanje jezika prema prihvaćenim pravopisnim i gramatičkim normama istočnoslavenskih gramatika crkvenoslavenskog jezika. Osnovu jezičnih i grafičkih revizija činile su dvije značajne istočnoslavenske gramatike: **Grammatika slovenska** Lavrentija Zizanija iz 1596. godine i **Grammatiki slavénskijâ právilnoe sýntagma** Meletija Smotrickoga iz 1619, koje ozakonjuju pravopisne i jezične posebnosti južnoslavenske (bugarske i srpske) redakcije crkvenoslavenskoga i grčkoga jezika, koje su s drugim južnoslavenskim utjecajem prodrle u istočnoslavensku varijantu crkvenoslavenskog jezika. Izdanje **Levakovićeva misala** (Rim, 1631) unatoč nekim primjetnim približavanjima istočnoslavenskim fonetskim zakonitostima još je uvijek spomenik hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika. Cjelokupan grafički sustav misala zasniva se na grafemima i pravopisnim pravilima protestantske tiskare u Urachu. Levaković je iz Konzulovih glagoljskih izdanja preuzeo sve najkarakterističnije grafeme i u njihovoj upotrebi ugledao se na njegova glagoljaška djela. U misalu nema nikakvih tragova grafičkih elemenata istočnosla-

venskih gramatika crkvenoslavenskog jezika. Sljedeće izdanje rimske Kongregacije za širenje vjere – **Levakovićev brevijar** (1648) jezično i grafički slijedi u Rimu vladajuća mjerila prestiža o primjerenosti istočnoslavenske redakcije crkvenoslavenskog jezika za tisak liturgijskih knjiga. U tom je izdanju Levaković izlučio (gotovo sve) tipične grafeme **Misala iz 1631.** i izradio nove, po uzoru na ćirilički grafički sustav istočnoslavenskih gramatika. Slijedio je prije svega pravopisna pravila **Zizanijeve gramatike** i izradio spomenik koji se posve razlikuje od izdanja misala. Izlaskom **Brevijara 1648.** definitivno je bila prekinuta višestoljetna tradicija hrvatskoga glagolizma.

РЕЗЮМЕ

ВОСТОЧНОСЛАВЯНИЗАЦИЯ ХОРВАТСКИХ ГЛАГОЛИЧЕСКИХ БОГОСЛУЖЕБНЫХ
ТЕКСТОВ XVII – XVIII вв. и ОФОРМЛЕНИЕ ЗНАКОВЫХ ГРАФИЧЕСКИХ
СИСТЕМ ИЗДАНИЙ **MISSALE ROMANUM** и **BREVIARIUM ROMANUM**
РАФАИЛА ЛЕВАКОВИЧА

Восточнославянизация хорватских глаголических богослужебных текстов XVII – XVIII вв. не была »живым« языковым явлением – не появилась следствием прямого влияния живых восточнославянских языков на хорватский язык. Прежде всего она сосредоточилась на переработку языка по орфографической и грамматической норме восточнославянских грамматик церковнославянского языка. Основой языковой и графической ревизии послужили две значительные восточнославянские грамматики – **Грамматіка словенска** Лаврентия Зизания (1596) и **Грамматїки славѣнскиа прѣвилное сѹнтагма** автора Мелетия Смотрицкого (1619), нормировавшие орфографические и языковые особенности южнославянского (болгарского и сербского) извода церковнославянского и греческого языков, проникшие в результате второго южнославянского влияния. **Missale romanum** Рафаила Леваковича (Рим, 1631) несмотря на некоторые появляющиеся в памятнике восточнославянские фонетические элементы графически и грамматически продолжает хорватскую глаголическую традицию. Требник графически основывается на графемах и орфографических правилах, формирующихся в изданиях протек-

стантской типографии в Урахе. Форма и употребление некоторых графем несомненно связывает этот памятник с протестантскими глаголическими изданиями Степана Конзула. В требнике нет никаких графических элементов восточнославянского извода церковнославянского языка. Следующее издание римской *Congregatio de propaganda fide* – **Breviarium romanum** Рафаила Леваковича (1648) с точки зрения языка и графики подчиняется доминировавшему в Риме мнению, что восточнославянский извод церковнославянского языка самый лучший для хорватских богослужебных изданий. В этом памятнике в основу графической системы положены не типичные графемы хорватской протестантской типографии XVI века, а графические графемы, преобразованные по восточнославянской орфографической норме (прежде всего по грамматике Зизания) и кирилловской азбуке. Этим изданием перерывается вековая традиция хорватского глаголизма.

VIRI:

BABIČ: Vanda BABIČ, *Hrvatskoglagoljske tiskane početnice iz 1527., 1530. i 1561. godine*, Diplomatska naloga, Ljubljana 1986.

DAMJANOVIĆ: Stjepan DAMJANOVIĆ, *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Zagreb 1984.

DERGANC I: Aleksandra DERGANC, *O morebitnem vplivu Bohoričeve slovnice na cerkvenoslovansko slovnico Meletija Smotrickega*; Obdobja 6, Ljubljana 1986, str. 319–325.

DERGANC II: Aleksandra DERGANC, *Prve cerkvenoslovanske in Bohoričeva slovnica*, Slavistična revija, letnik 34, št. 1, Ljubljana 1986, str. 67–76.

DUKAT: Zdeslav DUKAT, *Gramatika grčkoga jezika*, Zagreb 1990.

GOLUB: Ivan GOLUB, *Rad Ivana Paštrića na izdavanju glagoljskih liturgijskih knjiga*; »Slovo« 21, Zagreb 1971, str. 377–387.

HAMM I: Josip HAMM, *Hrvatski tip crkvenoslovenskog jezika*; »Slovo« 13, str. 43-67.

HAMM II: Josip HAMM, *Ruska redakcija u glagoljskim spomenicima*; »Slovo« 21, Zagreb 1971, str. 213-222.

HERCIGONJA: Eduard HERCIGONJA, *Prinosi studiju ortografije srednjovjekovnih hrvatskoglagojskih tekstova*; »Radovi Zavoda za slavensku filologiju« 15, Zagreb 1977, str. 69-82.

JAGIĆ I: Vatroslav JAGIĆ, *Энциклопедія славянської філології*, Петербург 1910.

JAGIĆ II: Vatroslav JAGIĆ, *Разсужденія южно-славянської и руской старины о церковно-славянском языкѣ; Изслѣдованія по рускому языку*, Том I, Санктпетербург 1885 – 1895, str. 376.

JAPUNDŽIĆ: Marko JAPUNDŽIĆ, *Matteo Karaman (1700-1771) archive-scovo di Zara, Excerpta e dissert. ad lauream*, Roma 1961.

JEŽIĆ: Slavko JEŽIĆ, *Hrvatska književnost od početka do danas*, Zagreb 1944.

KARSKI: Евфимий Федорович КАРСКИЙ, *Славянская кирилловская палеография*, Москва 1979.

MIHALJEVIĆ: Milan MIHALJEVIĆ, *O glasu j i načinima njegova bilježenja u tekstovima hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika*; »Slovo« 36, Zagreb 1986, str. 123-139.

MOŠIN: Vladimir MOŠIN, *O periodizaciji rusko-južnoslavenskih književnih veza*; »Slovo« 11 – 12, Zagreb 1962, str. 13-130.

NAZOR: Anica NAZOR, *Zagreb riznica glagoljice*, Zagreb 1978, str. 74-81.

NIMČUK I: В. В. Німчук, *Систематичний підручник церковнословянської мови "Граматіка словенска" Л. Зизанія*, Київ, 1980.

NIMČUK II: В. В. Німчук, *Граматика М. Смотрицького – перлина давнього мовознавства*, Київ, 1979.

OŽEGOV: С. И. ОЖЕГОВ, *Словарь русского языка*, Москва 1983.

PANDŽIĆ: В. PANDŽIĆ, *Franjo Glavinić i Rafael Levaković u razvoju hrvatske pismenosti*; »Nova et vetera« 1/2, Sarajevo 1978, str. 85-112.

RADONIĆ: Јован РАДОНИЋ, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950.

SGAMBATI: Emanuela SGAMBATI, *Udio Rusina u izdavanju hrvatskih glagoljskih knjiga u XVII stoljeću*; »Slovo« 32–33, Zagreb 1983, str. 103–122.

SMOT.: Мелетий СМОТРИЦКИЙ, *Грамматіки Славѣнска прѣвилное сѡнтагма*, Еве 1619, Faksimilna izdaja: Київ 1979.

USPENSKI: Б. А. УСПЕНСКИЙ, *История русского литературного языка (XI – XVII вв.)*, München 1987.

ZIZ.: Лаврентий ЗИЗАНИЙ, *Грамматіка словенска*, Вільно 1596; Faksimilna izdaja: Київ 1980.

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 23. travnja 1997.

Autor: Vanda Babič

Filozofska fakulteta, Ljubljana